

“MUNTAXAB AT TAVORIX” ASARI VA UNING MANBALARI**Omonboyeva Shodiya Alisher qizi***O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti**omonshodi@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrda O'rta Osiyo xonliklari tarixini yoritishda Muhammad Hakimxon To'raning “Muntaxab at-tavorix” asari va asarning manbalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: V.V Bartold, Mang'itlar sulolasi, minglar sulolasi, Rahimxon, Doniyolbiy

Annotation: This article cites the work “Muntahab at-tavorix” by Muhammad Hakim Khan Tora and the sources of the work in its coverage of the history of the khanates of Central Asia in the period up to the second half of the 19th century.

Ket words: V.Bartold V, Mangit dynasty, Ming Dynasty, Rahim Khan, Daniyalbiy

Adabiyotdagi har qanday yodgorlikni o'rganishda manbalar masalasi sezilarli muammo tug'diradi, chunki bu masalaning yechimidan yodgorlikning bahosi, uning ahamiyati va qiymati, birinchi navbatda, uning aslligi darajasi bog'liq bo'ladi. E. Bloshening V. V. Bartold asariga bergan bahosiga ko'ra, "hatto yolg'on bo'lsa ham, tarixiy ma'lumotlar manbalarini aniqlamasdan ularni to'g'ri talqin qilish imkonsizdir."

XIX asrning birinchi yarmi oxirida Muhammad Hakimxon tomonidan yozilgan "Muntaxab at-Tavorix" umumiy tarixlar turiga mansub bo'lib, "dunyo yaratilganidan" XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Aynan shuning uchun, asarda ilgari o'tgan davrlar qanchalik qadimgi bo'lsa, muallifning tegishli manbalarga bog'liqligi ham shunchalik kuchli seziladi. Ayniqsa, bu asar to'liq boshqa asarlarga asoslangan kompilativ xarakterga ega ekanligida yaqqol namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, bu masala juda qiziqarli bo'lib ko'rinadi, chunki Hakimxon o'z manbalariga qanchalik sodiq qolgan yoki ulardan chetlashganini aniqlash muhimdir. Ma'lumki, o'tmish tarixchilari an'analarni hurmat qilganlar va avvalgi mualliflarning ma'lumotlariga ko'r-ko'rona ergashganlar, ularni deyarli takrorlaganlar. Bu fikr mualliflardan biri tomonidan quyidagicha ifodalangan: "Har bir tarixchining asosiy maqsadi – avvalgi tarixchining aytganini kichik qo'shimcha yoki qisqartmalar bilan takrorlash, keyin esa hikoyani o'z zamonasiga, zamonaviy voqealargacha olib chiqishdan iboratdir. Aytib o'tilgan kompilativ xarakterni hisobga olib, “Muntaxab at-Tavorix”ni uchta asosiy bo'limga ajratish mumkin: mangitlar tarixi, minglar tarixi, muallifning Rossiya va Yaqin Sharq mamlakatlariga qilgan sayohatlari.

Muallif bu bo‘limlarda, odatda, o‘z manbalarini ko‘rsatmaydi. Biroq birinchi bo‘lim – Mang‘itlar tarixida u ayrim ishonchli manbalarga tayanadi. Masalan, Muhammad Rahimxon (1755–1758) va Daniyolbiy hokimligi (1758–1785) haqidagi ma’lumotlar “Hadiyya al-‘aziziyya” (Xon hadyasi) manbasiga tayanadi. Shuningdek, “Tarihi Rahimxon” (Rahimxon tarixi) ham manba sifatida tilga olinadi. Shuningdek, “Tarihi al-Amir Haydar” (Amir Haydar tarixi) va “Tadhkirat al-tavorikh” (Tarixlar xotirasi) asarlari ham qo‘llaniladi.

Bu manbalarga quyidagilar kiradi: Muhammad Sharif, Muhammad Ali ibn Abdug‘affor, shuningdek, Niyozqulibek, Vafiya Kerminijiy. "Tarixi Amir Haydar" (1800–1826) — mulla Ibadulla va Muhammad Sharif tomonidan yozilgan. "Fath-noma-yi Hakani" (Podshohlar kitobi) — Abulxaliq Mirzo tomonidan yozilgan.

Muallif bu manbalarni bevosita ko‘rsatmasa ham, ularning mavjudligi va ularga tayanilganini taxmin qilish mumkin. Aytish joizki, Mang‘itlar haqidagi bo‘lim o‘zbek tarixining boshqa manbalari bilan solishtirganda ancha hajmli.

Minglar tarixi bo‘limiga kelganda, muallif bu yerda hech qanday manbani aniq ko‘rsatmaydi. Agar biz yuqoridagi fikrlarni hisobga olsak, Muntaxab at-Tavorixdagi ushbu bo‘lim, ehtimol, muallifning o‘z kuzatuvlari asosida yozilgan. Minglar tarixi alohida va mustaqil tarzda keltirilgan.

Uchinchi bo‘lim — muallifning sayohatlari, bu bo‘lim to‘liq original hisoblanadi. Muallif ko‘pincha guvoh sifatida qatnashgan voqealarni shaxsan ko‘rgan yoki ishtirok etganligini aytadi.

Muallif o‘zining ko‘plab informatorlarini tilga oladi. Masalan, u Sultonxoda Ado nomini eslatadi — bu XIX asr o‘zbek adabiyotining vakili bo‘lib, ko‘p ma’lumotlar aynan uning so‘zlari asosida keltirilgan:

"Janobim Sultonxon Ado aytdilar..."

"Men buni shaxsan eshitganman..."

"Bu so‘zlarni Sultonxon Ado aytdi..." Shuningdek, Muhammad Alixon (1822–1842)ning ruslar tomonidan asirga olingani haqidagi ma’lumotlar bevosita Buxoro amiri Nasrullo buyrug‘idan kelib chiqqani aytiladi.

Ko‘p hollarda muallif noma’lum manbalarga tayanadi, masalan:

> "Kimdir aytgan", "Rivoyat qilinadiki", "Kimdir gapirgan edi"

Bu kabi ifodalar sahifalarda ko‘p uchraydi. Muallif shuningdek, Do‘st Muhammadxon tomonidan yozilgan xatlarni ham ishlatgan. U ikki xatni tilga oladi: biri Do‘st Muhammadxonning Lotu viloyatidagi noibiga, ikkinchisi esa amirga yo‘llangan xatdir.

Muntaxab at-Tavorixda turli shoirlarning ko‘plab she‘rlari keltirilgan. Jumladan: Abduqodir Bedil, Hofiz, Sa’diy, Umar Xayyom, Abu Sinoning misralari Mahmudxo‘ja Behbudiyning (taxallusi Amir) satrlari ham uchraydi.

Muallif asarida ko‘plab tarixiy asar va qo‘lyozmalarga tayanadi, xususan: Tarixi Jahongosha, Tarixi Guzida, Tarixi Rashidiy, Boburnoma, va boshqalar. xususan, Hakimxon “Turkiston tarixi” va boshqa tarixiy asarlarga ham murojaat qiladi, lekin aksar hollarda bu manbalarni nomma-nom ko‘rsatmaydi.

Hakimxon tomonidan professional shoirlar, masalan, Is’haqxon Junayd Gistruxiyning she’rlari keltirilgan. Bu shoir Hakimxon eslaganidek, Eron shahzodasi Fath Ali-shoh (1797–1834) saroyida xizmat qilgan. Shuningdek, Ziyosaltana ham tilga olingan.

“Mushtaq at-tavorix” asari original bo‘lib, muallifning og‘zaki eshitgan xotiralari, shuningdek, yuqori lavozimli shaxslarning bevosita aytgan gaplari asosida yozilgan. Hakimxon o‘z davrining yaxshi ma’lumotli, keng saviyali va ilimli insoni bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI(REFERENCES)

1. Хуршут Э. «Мунтахаб ат- таварих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII-XIX вв.// Общественные науки в Узбекистане.- 1984.- №7
2. Bartold V. Sh.Hik. T. VIII.M,1973,279-bet
3. Bartold V. Sh.Hik. T. VIII.M,1973,459 –bet
4. Kazvinin va uning ishlari. Krachkovskiy I.Yu. Tanlangan asarlar IV. M; L.:1957. 359-365-bet